

MJESTO I ULOGA POSLOVNE BANKE NA FINANSIJSKOM TRŽIŠTU

Arnela Čatak, mr

Rezime: Riječ tržište asocira na kupovinu i prodaju proizvoda ili usluga. U ovom procesu razmjene, jedna strana (prodavac) prodaje, a druga strana (kupac) kupuje proizvod ili uslugu. Na osnovu ovoga može se reći da je tržište mjesto na kom se susreću ponuda i potražnja za određenim proizvodima ili uslugama. Da bi što bolje razumijeli značaj koji poslovne banke imaju za finansijski sistem jedne zemlje, neophodno je prethodno objasniti sam pojam finansijskih tržišta, njegove osnovne karakteristike. Ako uzmemo u obzir sve učesnike koji se mogu pojaviti na finansijskom tržištu (šire shvatanje), vidjećemo da su to javni sektor, sektor privrede, sektor stanovništva, kao i sektor subjekata iz inostranstva. Učesnici na finansijskom tržištu u užem smislu su banke, štedionice, penzioni fondovi, osiguravajuće kompanije. Nekada se poslovna banka definisala kao finansijska institucija koja raspolaže sa velikim sopstvenim kapitalom. Njena djelatnost je usmjerena ka krupnim industrijskim preduzećima. U njenim aktivnostima preovladavaju sopstveni poslovi kao što je finansiranje i osnivanje sopstvenih preduzeća i učešće u finansiranju drugih preduzeća. Danas, bar kada je naš finansijski sistem u pitanju, banke su uglavnom univerzalnog tipa. Na kraju, predstavljena je i suština poslovanja poslovnih banaka na finansijskom tržištu. U ovom poglavlju opisane su aktivnosti koje banke preduzimaju na tržištu novca i kapitala, zatim brokersko-dilerske aktivnosti, špekulativne i arbitražne aktivnosti.

Cljučne riječi: tržište, poslovna banka, finansijsko tržište, novac, kapital

1. POJAM FINANSIJSKIH TRŽIŠTA

Svako tržište, kako globalno tako i segmentirano izražava odnose dva ključna ekonomska agregata: (a) ponude i (b) tražnje. Relacija odnosa ova dva agregata utiče na nivo cijena koje se formiraju saglasno izraženom odnosu ponude i tražnje.

Specifičnosti odnosa koji se izražavaju za tržište u realnom sektoru ekonomije jednako važe i za segmente tržišta koji funkcionišu u finansijskoj sferi. Pri tome treba istaći da finansijsko tržište ima svoje karakteristike koje se ispoljavaju kako za prostor, vrijeme i način funkcionisanja tako i za strukturu tržišnih materijala koje se javljaju kao predmet kupoprodajnih transakcija na finansijskom tržištu. Kao što je već prethodno ukazano finansijsko tržište je mjesto objedinjavanja novčanih sredstava iz različitih izvora gdje se formira potencijal ponude i tražnje. Svaki dio tog kapitala teži ka plasmanima sa najvećim prinosom i time se kapital locira tamo gdje može donijeti više i preduzetnicima i vlasnicima kapitala.

Svaki prenos finansijskih sredstava, od finansijski suficitnih ka deficitarnim privrednim subjektima, ima za posljedicu stvaranje finansijske aktive i finansijske pasive i predstavlja finansijsku transakciju. Šire posmatrano, finansijska tržišta predstavljaju zbir svih finansijskih transakcija i ne moraju predstavljati neke specifične nedostupne forme trgovanja finansijskim instrumentima. Ispravnije je čak reći da je svako na neki način uključen na finansijska tržišta kao aktivni učesnik.

2. POSLOVNE BANKE KAO UČESNICI NA FINANSIJSKOM TRŽIŠTU

2.1. Pojam i osnovna obilježja poslovnih banaka

Banka je institucija koja prikuplja slobodna novčana sredstva (depozite), odobrava kredite i obezbjeđuje transakcioni novac (plaćanja). Preciznije definisano, banka je institucija koja prikuplja sredstva i stavlja ih na raspolaganje privrednim subjektima.

Prva značajna komponenta poslovanja banke je transformacija sredstava, pri čemu banka transformiše kratkoročniju (likvidniju) depozitnu pasivu u dugoročniju (manje likvidnu) aktivu. Bitna funkcija banke je da se javlja kao procjenjivač kreditnog rizika u ime deponenata čija sredstva banka plasira. Znači banka je finansijski posrednik koji procjenjuje sigurnost i racionalnost u obliku zajmova.

Depozitni potencijal banke predstavlja sredstva koja se formiraju na osnovu depozita velikog broja investitora. Naše poslovne banke su istovremeno i komercijalne (depozitne) i investicione banke.¹¹⁸

Depozitne finansijske institucije učestvuju u velikom broju na finansijskom tržištu. Naziv su dobile po funkcijama koje obavljaju, a to su funkcije prikupljanja depozita od privrede, stanovništva, javnog sektora i klijenata iz inostranstva. Posluju na principu kamatne marže kao razlike između aktivne i pasivne kamatne stope. Najznačajnije depozitne finansijske institucije su upravo poslovne banke. Smatra se da su poslovne banke najznačajniji učesnici na finansijskom tržištu. Za poslovne banke je karakteristično, da se na finansijskom tržištu pojavljuju u ulozi investitora, kao i u ulozi korisnika kapitala. Da bi poslovne banke postigle svoje optimalne

¹¹⁸ Sejmenović, Jovan, Dunja Mirjanić; *Finansijska tržišta, tržište novca i kapitala, Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka, 2009., str. 171.*

ciljeve u ostvarivanju dobiti (profita), uz što veću sigurnost i likvidnost poslovanja, neophodno je da su aktivno prisutne na finansijskom tržištu. Ovakva konstatacija posebno dolazi do izražaja, kada poslovne banke formiraju svoj investicioni portfelj i kada donose odluku: da li sredstva uložiti u kreditne plasmane ili uložiti u hartije od vrijednosti.

Učešće banaka na finansijskom tržištu smatra se izuzetno značajnim, jer se u razvijenim tržišnim ekonomijama (sa razvijenim finansijskim tržištem) više od 90% finansijskih transakcija obavlja preko poslovnih banaka.

Depozitne banke se često u praksi nazivaju komercijalnim bankama i to zbog karaktera svoje pasive koja je u strukturi većinskim delom kratkoročnog karaktera. Upravo zbog takve strukture pasive, uloga depozitnih banaka na novčanom i depozitnom tržištu je velika. Međutim, to ne znači da njihova uloga nije značajna na tržištu kapitala i to posebno u procesu transformacije novca u kapital. Osnovna uloga depozitnih banaka na tržištu kapitala, jeste prije svega, realizacija njihove prerađivačke funkcije, odnosno njihova sposobnost da transformišu novac u kapital.¹¹⁹

3.1. Mjesto i uloga poslovne banke na finansijskom tržištu

Banke su najvidljiviji finansijski posrednici u ekonomiji. Njihov značaj proizilazi na osnovu mjesta i uloge u privrednom i finansijskom sistemu svake nacionalne ekonomije. Banke trguju na finansijskim tržištima ne samo pružajući usluge svojim korisnicima već se takođe trude da naprave profit svojim vlasnicima. Osnovno pravilo je da je uspješan finansijski sistem preduslov za ekonomski rast. Finansijski sistem utiče negativno na privredni rast ako: postoji nesigurnost vlasništva, finansijski izvještaji nisu pouzdani, država direktno kreditira preduzeća i domaćinstva i postoji kreditiranje povezanih lica. Ekonomija kojoj nedostaju institucije da efikasno kanališe sredstva od štednje ka investicijama će vrlo loše raditi. Ova tvrdnja je istinita bez obzira na to da li je država bogata ili siromašna.

Banke nude korisnicima različite opcije koje pripadaju kategoriji čekovnih računa, uključujući NOW, super NOW, račune sa garantovanim tržišnim ratama. Tipična banka će ponuditi mnoštvo različitih depozita sa blago različitim karakteristikama. Uz imena koja su napravila marketinška odeljenja banke ekonomisti koriste različite termine kada govore o čekovnim depozitima. Na primjer, neki ekonomisti ih zovu "depoziti po viđenju" jer ulagč može da se pojavi i povuče depozite iz banke. Tokom godina finansijska novina je smanjila značaj čekovnih depozita u svakodnevnom radu banaka.

Štedni depoziti, poznati kao štedne knjižice, su bili popularni mnogo decenija, mada ih je sada manje. Oročeni depoziti su potvrde depozita (CD) sa fiksnim dospeljem.

Zaduživanje je drugi najznačajniji finansijski izvor banke. Pozajmice od posljednje četvrtine prošlog vijeka postaju sve značajniji izvor finansiranja, tako da sada iznose preko 20 % pasive banke. U procesu svih ovih aktivnosti, banka je izložena velikom broju rizika. Oni obuhvataju mogućnost da ulagači iznenada povuku svoje uloge, da korisnici zajmova ne vrate svoje zajmove i da trgovina obveznicama banke ne bude uspješna. Svaki od ovih rizika ima ime: rizik likvidnosti, kreditni rizik, rizik promjene kamatne stope i trgovinski rizik, operativni rizik je takođe zastupljen.

Ciklusi nedaća se po pravilu pokreću kada finansijski sektor umisli da je on ključni stvaralac vrijednosti, a privreda samo njegov privezak. Finansijski akteri se upuštaju u špekulacije bez mjere, i pri tome zaboravljaju svoje osnovne funkcije. Sve ovo jedan dobar sistem i zakon može urediti i poštovanje osnovnih načela poslovanja moraju se poštovati kako bi finansijski i u opšte privredni sistem jedne države ali i cijelog svijeta bio u ravnoteži to jest kako bi se bilježio konstantni ekonomski rast i razvoj.¹²⁰

Poslovna banka na tržištu novca

Poslovna banka na tržištu novca može se pojaviti na dva načina: prvo, može imati poslovni odnos sa Centralnom bankom, i drugo, može imati poslovni odnos sa drugim učesnicima na tržištu novca koji takođe moraju imati svojstvo legitimnog učesnika na tržištu novca.

Za sticanje svojstva učesnika na tržištu novca poslovna banka mora:

- mora imati svoj žiro račun,
- stanje na žiro računu mora biti poznato Centralnoj banci svakog momenta,
- mora biti u poslovnom odnosu sa Centralnom bankom na području izdavanja i držanja obavezne rezerve i ostalih instrumenata kreditno-monetarne i devizne politike,
- mora biti samostalna finansijska institucija osnovana po Zakonu o bankama i imati svojstva pravnog lica i
- mora imati poseban organizacioni dio, tj službu, tehnički i kadrovski osposobljenu za obavljanje poslova na tržištu novca.

¹¹⁹ Ristić, Života; *Tržište kapitala (teorija i praksa)*, Beograd 1990., str. 101.

¹²⁰ Ristic, Žarko, Komazec, Slobodan; *Berze i berzansko poslovanje*, 2006., str. 125.

Poslovna banka, ukoliko obavlja poslove na tržištu novca za nekog drugog, ko ne učestvuje na tržištu novca, mora te poslove sa drugim učesnikom obavljati u svoje ime. Poslovna banka je funkcionalno povezana sa Centralnom bankom preko dva funkcionalna područja:

- kreditima Centralne banke poslovnim bankama,
- depozitima poslovnih banaka kod Centralne banke.

Bankarske operacije na tržištu dnevnog i terminskog novca

Bankarske operacije na tržištu dnevnog i terminskog novca, predstavljaju jedinstvo međusobnog pregovaranja učesnika na tržištu novca, odnosno njihovih reprezentanata-dilera.

Bankarske operacije na tržištu dnevnog i terminskog novca- obuhvataju poslovne novčane transakcije između jedne poslovne banke sa drugom poslovnom bankom ili jedne poslovne banke sa centralnom bankom i to na području dnevnog i terminskog novca. Ove operacije obuhvataju pregovore između dilera o visini iznosa koji se kupuje/prodaje, roku na koji se novac uzima/nudi i kamatnoj stopi koja se plaća ili traži. Pozitivan rezultat ovih pregovora sadržan je u sporazumu, tj zaključnici koja mora da sadrži sve ostvarene i postignute uslove. Moguće je da se jedna poslovna banka u jednom danu na tržištu novca javi i kao uzimalac i kao davalac novca.

Dakle, osnovna uloga bankarskih operacija na tržištu dnevnog i terminskog novca je ostvarivanje zadovoljavajućeg stepena rentabiliteta i optimalnog stepena likvidnosti učesnika na TN, pa s tim u vezi i održavanju optimalnog stepena likvidnosti cjelokupnog bankarskog i ekonomskog sistema zemlje. Osim ovog osnovnog cilja, učesnici mogu ostvariti i druge ciljeve, koji se prevashodno izražavaju putem i kroz ostvarivanje dodatnih prihoda iz osnova poslovanja na tržištu dnevnog i terminskog novca. Ostvarivanje ovih dodatnih prihoda bazira na kotaciji različitih kamatnih stopa za iste rokove ali za različite banke. Pošto je novac na duže rokove u principu skuplji od novca na kraće rokove, to banke sa dobrim bonitetom ovim bankarskim operacijama ostvaruju i ekstra dodatne prihode, ali se pri tome one izlažu i kamatnom riziku, pa se može desiti da umjesto ekstra prihoda one ostvare ekstra rashode.

Bankarske operacije na primarnom i sekundarnom tržištu HoV

Ukupne tržišne transakcije sa HoV na tržištu novca obuhvataju poslovne operacije vezane za:

- prvu ili primarnu emisiju, odnosno plasman ili prodaju HoV tržišta novca na primarnim ili emisionom tržištu HoV tržišta novca,
- druga ili svaka dalja kupoprodaja HoV tržišta novca na tzv. sekundarnom tržištu HoV tržišta novca.

Primarno tržište HoV tržišta novca je dio tržišta novca koji obuhvata ukupnost poslovnih operacija Centralne banke i ostalih učesnika na tržištu novca u primjeru emitovanja ili prve prodaje HoV javno-pravog karaktera: državnih obveznica, blagajničkih zapisa centralne banke, i ukupnost poslovnih operacija poslovne banke i drugih učesnika na tržištu novca u primjeru emitovanja ili prve prodaje tzv. HoV privatnog karaktera.

Sekundarno tržište HoV tržišta novca je logičan nastavak primarnog tržišta; predstavlja drugu, odnosno svaku dalju prodaju HoV tržišta novca. Funkcionisanjem sekundarnog tržišta znači, da se svaka emitovana HoV može u svakom momentu dospjeća, i prije njenog dospjeća, pretvoriti u gotov novac prodajom na tom tržištu. Zbog toga se transakcije na sekundarnom i primarnom tržištu kvalitativno i kvantitativno razlikuju. Kvalitativno-u pogledu učesnika, uslova, uloge centralne banke, kvantitativno-u pogledu obima transakcija koji je mnogo veći od obima transakcija na primarnom tržištu.

Poslovne banke na tržištu kapitala

Banke i druge bankarske organizacije se pojavljuju kao posrednici na tržištu kapitala. Naime, posrednici zauzimaju veoma značajno mjesto na tržištu kapitala. U njih spadaju:

- Banke i druge bankarske organizacije, kao posrednici između investitora i korisnika kapitala,
- Investicioni fondovi i druge finansijske institucije, kao institucionalni posrednici investitora,
- Berze kao specijalizovane institucije na tržištu kapitala.

Banke i druge bankarske organizacije su najbrojniji i najvažniji učesnici na tržištu kapitala. Javljaju se u ulozima:

- Investitora, plasirajući svoj kapital na tržištu kapitala u svoje ime i za svoj račun,
- Korisnika, uzimajući kapital od investitora u svoje ime i za svoj račun,
- Komisionara, plasirajući kapital investitora u svoje ime a za njegov račun
- Čistog posrednika obavljajući sve transakcije na tržištu kapitala u ime i za račun investitora, odnosno korisnika kapitala.¹²¹

¹²¹ *Sejmenović, Jovan, Dunja, Mirjanić; Finansijska tržišta, tržište novca i kapitala, Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka, 2009., str. 211.*

Banke u funkciji špekulativnih i arbitražnih poslova

Pri obavljanju špekulativnih i arbitražnih poslova na finansijskom tržištu banke zauzimaju određenu poziciju (kupovnu ili prodajnu) i to u skladu sa predviđenim promjenama cijena hartija od vrijednosti, a sve u cilju ostvarivanja dobitka (profita). Pravilna procjena kretanja cijena hartija od vrijednosti može donijeti banci veliki dobitak. Špekulacija i arbitraža predstavlja bankarski posao koji sa sobom nosi veliki rizik, s obzirom da su greške pri procjeni cijena hartija od vrijednosti moguće. Uspješno izvršavanje poslova špekulacije i arbitraže uslovljeno je stabilnošću finansijskog tržišta. Stabilnost finansijskog tržišta smanjuje mogućnost obavljanja ovih poslova, a samim tim i ostvarivanja prihoda. Primjeri iz prakse pokazuju, da banke ove poslove obavljaju za svoj račun ili za račun klijenta, uz naplatu provizije. Arbitražom i špekulacijom se ne bave brokeri i dileri, već posebna odjeljenja u okviru banaka (odjeljenje trgovaca).

Špekulativni poslovi se odnose na investiranje u hartije od vrijednosti radi ostvarivanja prihoda na osnovu anticipiranih promjena u nivou cijena, kao i drugih promjena koje mogu uticati na nivo cijena. Osnovna djelatnost bankarskih špekulanata jeste, da ostvare zaradu na osnovu promena nivoa cijena koristeći pri tome znanje, stručnost i raspoložive informacije. Oni se često oslanjaju na sopstveni instinkt, a ponekad i na sreću. Ovaj vid špekulacije ne predstavlja prevaru ili manipulaciju.

Brokerska uloga banaka

Brokerska funkcija banke je u osnovi sprovođenje naloga komitenata u vezi sa kupovinom i prodajom određene vrste hartije od vrijednosti. Banke nastoje da drže određeni iznos najkvalitetnijih hartija u svojim afilijacijama sa ciljem neposrednog obavljanja kupovnih i prodajnih transakcija. Ove funkcije bankama donose klasičnu brokersku proviziju za izvršene usluge komitentima. Banka stiče status berzanskog posrednika ako dobije saglasnost regulatora (Komisije za hartije od vrijednosti) da se može baviti trgovinom na finansijskom tržištu. Prema Zakonu o tržištu hartija od vrijednosti i drugih finansijskih instrumenata uslovi za obavljanje tih poslova banke su:

- da ima poseban organizacioni dio,
- da u poslovnim knjigama obezbjedi posebnu evidenciju i podatke o poslovanju tog organizacionog dijela,
- da ispunjava uslove kadrovske i organizacione osposobljenosti i tehničke opremljenosti za obavljanje tih djelatnosti.

Oko ostalih odredbi postoji shodna primjena odredbi koje regulišu poslovanje brokersko-dilerskih kuća u pogledu uslova i dozvole za obavljanje ove djelatnosti, zaštite od rizika, dostavi podataka, pravila sigurnog i dobrog poslovanja, izvještavanja, nadzoru nad poslovanjem, mjerama u nadzoru i prestanku obavljanja djelatnosti. Postoje tri osnovna oblika organizovanja brokerske djelatnosti unutar banke:

- filijala sa statusom pravnog lica, čiji bi osnivač, odnosno akcionar bila banka,
- filijala bez statusa pravnog lica i
- poseban sektor u organizaciji banke, poput ostalih sektora.

Dilerska funkcija banke

Dilersku funkciju banke obavljaju na tržištu kapitala za sopstveni račun. U ovom slučaju banke se mogu pojaviti u ulozi market mejkera, što znači da imaju dvostruke kotacije u svakom momentu (fiksiraju prodajne i kupovne cijene za određene hartije i mogu da vrše promjene tih cijena). Za kvalitetnije hartije na tržištu cijene se formiraju kroz direktnu konkurenciju većeg broja market mejkera. Na ovaj način omogućeno je investitorima da u svakom momentu realizuju svoje kupovne i prodajne naloge. U ovom slučaju banka ostvaruje prinos na osnovu marže (spread) između kupovne i prodajne cijene, ali može se desiti da umjesto zarade banka ostvari i gubitak zbog promjene cijena hartija koju dileri drže na zalihama.

3.2. Savremeni bankarski trendovi na finansijskim tržištima

Za visoko razvijena finansijska tržišta je karakteristično, da u prvi plan stavljaju banke kada su u pitanju tržišni odnosi i njihovo učešće na finansijskim tržištima. Učešće bankarskog sektora razvijenih zemalja, u sveukupnim tržišnim odnosima finansijskih tržišta, kreće se na nivou od 25% do 70%.

Ovakve relacije ukazuju, da je razvojni put finansijskih tržišta u direktnoj vezi sa razvojem bankarskog sektora. Treba istaći, da u svetskim razmjerama ne postoje "nebankarska" finansijska tržišta. Ona su u većoj ili manjoj mjeri bankarska tržišta na kojima banke nastupaju ili kao brokeri ili kao dileri.

3.3. Tržišni pokazatelji poslovanja banaka

Tržišni pokazatelji poslovanja banaka su pokazatelji efikasnosti ulaganja u obične dionice banke kao firme odnosno pokazatelji ulaganja u vlasnički kapital banke. U širem smislu smatraju se pokazateljima efikasnosti vlasničkog kapitala. Za razliku od računovodstvenih pokazatelja profitabilnosti, tržišni pokazatelji povezuju knjigovodstvenu efikasnost vlasničkog kapitala s njenom tržišnom vrijednošću. Tržišni pokazatelji daju smjer-

nice investitorima za djelovanja na tržištu kapitala. Tržišni pokazatelji značajni su za investitore na berzama i drugim organiziranim tržištima kapitala. Objavljuju ih firme i specijalizovane institucije za objavljivanje finansijskih informacija.

Zarade po dionici (earnings per share - EPS) su pokazatelj profitne efikasnosti običnih dionica banke. Njima se mjeri veličina dobiti raspoložive za obične dioničare (dobit nakon kamata i poreza umanjena za veličinu dividendi na preferencijalne dionice) po svakoj običnoj dionici.

ZAKLJUČAK

Finansijsko tržište u nacionalnoj ekonomiji ima višestruku ulogu. Prije svega njegova uloga se odnosi na povezivanje kupaca i prodavaca različitih finansijskih instrumenata, zatim utiče na smanjenje troškova tražnje subjekata koji imaju namjeru kupiti i prodati isti oblik finansijske aktive. Posebnu ulogu na finansijskom tržištu ima centralna banka, koja svojim mjerama kreditno-monetarne politike u mnogome utiče na finansijska kretanja u jednoj zemlji. Poslovi na finansijskom tržištu su raznovrsni, značajni i mnogobrojni. Neki od njih su zavisni od vrste finansijskog tržišta na kome se obavljaju, a neki su jedinstveni i zajednički za sva finansijska tržišta.

Depozitne finansijske institucije učestvuju u velikom broju na finansijskom tržištu. Najznačajnije depozitne finansijske institucije su upravo poslovne banke. Smatra se da su poslovne banke najznačajniji učesnici na finansijskom tržištu. Za svoje aktivnosti pretežno koriste svoja vlastita sredstva, koja se sastoje od kapitala i rezervi (kao dopunske izvore kreditnog potencijala koriste depozite krupnih preduzeća). Što se tiče tipova banaka, kod nas imamo poslovne banke koje su u pogledu poslovanja, banke univerzalnog tipa. Poslovne banke obavljaju na finansijskom tržištu višestruku ulogu, tj. palsiraju svoj kapital, u svoje ime i za svoj račun, zatim, koriste tuđi kapital, prezimajući ga od investitora u svoje ime i za svoj račun, pojavljuju se kao komisionar (obavljaju poslove u svoje ime za tuđi račun) i konačno, banke se na tržištu pojavljuju kao posrednici (obavljaju poslove u tuđe ime i za tuđi račun).

LITERATURA

1. *Bjelica, Vojin; Bankarstvo, teorija i praksa, Stilos, Novi Sad, 2001.*
2. *Bojović P., Živković A., Dželetović M.; Bankarske finansije i računovodstvo, Beograd, 2008.*
3. *Dželetović, Milenko; Finansijska tržišta, autor, 2007.*
4. *Erić, Dejan; Finansijska tržišta, 2 izmjenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd, 2003.*
5. *Erić, Dejan, Ristić, Života: Tržište kapitala (teorija i praksa), Beograd 1990.*
6. *Jeremić, Z., Finansijska tržišta, Fakultet za finansijski menadžment i osiguranje, Beograd, 2006.*
7. *Mirović, Dragutin; Bankarsko pravo, Fakultet poslovne ekonomije, Bijeljina, 2008.*
8. *Sejmenović, Jovan, Dunja, Mirjanić; Finansijska tržišta, tržište novca i kapitala, Univerzitet za poslovne sudije, Banja Luka, 2009.*
9. *Šoškić D., Živković B., Finansijska tržišta i institucije, Centar za istraživačku delatnost ekonomskog fakulteta, Beograd, 2006.*
10. *Vunjak, Nenad, Kovačević, Ljubomir; Finansijska tržišta i berze, Ekonomski fakultet Subotica, 2009.*
11. *<http://www.blberza.com>*